

М. Хаустова, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
Національної юридичної академії Украї-
ни імені Ярослава Мудрого

Правова система серед інших узагальнюючих категорій правової науки

Процес вивчення та аналізу різних аспектів формування, реалізації та сутності права призвів до визнання у ХХ ст. необхідності формування теоретичної конструкції, яка б охопила всі правові явища, цілісно та системно охарактеризувала їх внутрішні та зовнішні відносини. Основою методології такої теорії є застосування системного підходу до аналізу правових явищ, за допомогою якого певний об'єкт розглядається як складне, багатоаспектне явище, що складається з різноманітних елементів, зв'язки між якими утворюють відносно стійку структуру та забезпечують його цілісність.

У загальному вигляді *правову систему можна визначити як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність всіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами*. Цінність використання категорії правової системи для юриспруденції полягає в можливості за її допомогою комплексно проаналізувати всю правову сферу життя суспільства, виявити найсуттєвіші закономірності, що складаються між її частинами та у стосунках з іншими суспільними явищами.

Для поглибленого аналізу правової системи необхідно з'ясувати взаємозв'язок цього поняття з іншими юридичними феноменами правової дійсності. Незважаючи на те, що питання про ці співвідношення вже розроблялися вітчизняними правознавцями, Л. А. Луць справедливо підкреслює, що й сьогодні має місце його ототожнення з близькими за змістом, але нерівнозначними правовими явищами (системою права, механізмом правового регулювання, правовою дійсністю)¹. Не розмежовані поняття складу та структури правової системи, поняття правової системи визначається шляхом перелічення тих чи інших правових явищ, має місце довільність у використанні категорій системного аналізу².

¹ Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Л. А. Луць. – К., 2004.

² Там само. – К., 2004.

Слід зазначити, що у всіх подібних випадках ідеться про взаємозалежні поняття, одне з яких, більше вузьке, охоплюється іншим, але при цьому аж ніяк не втрачає від цього свого автономного значення¹. Категорія «правова система» дає можливість не лише охопити собою весь комплекс правових явищ, а й уявити в системному зв'язку організацію і взаємодію всього правового як особливого феномену нашого громадського життя².

М. І. Байтін пише, що «поняття правової системи насамперед співвідносяться з такими категоріями, як правова надбудова, механізм правового регулювання, механізм правового впливу, правова основа державного і громадського життя»³. Поява терміна «правова система» поряд із такими, як «правова надбудова», «механізм правового регулювання», «система права», «право», не випадково має й об'єктивні передумови як теоретичного, так і практичного порядку.

Традиційно у вітчизняній літературі з теорії права розглядалося питання про співвідношення понять «правова система» і «правова надбудова». Сьогодні теж є сенс звернутися до аналізу цього співвідношення, маючи на увазі відносність останнього терміна, хоча б тому, що воно відбивало першу у науковій літературі спробу цілісного розгляду правової сфери життя суспільства. Так, раніше в юридичній літературі висловлювалася думка про тотожність понять «право» й «юридична надбудова». Зокрема, Я. Ф. Миколенко, широко трактуючи термін «право», зазначав, що «право виражається в трьох різних, але взаємозалежних між собою формах: у нормах права, у правовідносинах й у правосвідомості» і що «всі ці три форми вираження і здійснення права і становлять юридичну, або правову, надбудову»⁴.

Правова надбудова розглядалася як досить складне суспільне явище, що відрізняється гармонійною єдністю різних елементів — правових поглядів, правових установ і правовідносин. Вона характеризується взаємодією всіх елементів, їхнім тісним зв'язком, що не допускає взаємовиключення або поглинання одного елемента іншим. У той же

¹ Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) / А. Х. Саидов. – М., 2000. – С. 132–134.

² Кудрявцев В. Н. Право: развитие общего понятия / В. Н. Кудрявцев, А. М. Васильев // Сов. государство и право. – 1985. – № 7. – С. 12.

³ Байтін М. І. Правосвязующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества / М. И. Байтін // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1988. – С. 38.

⁴ Миколенко Я. Ф. Право и формы его проявления / Я. Ф. Миколенко // Совет. государство и право. – 1965. – № 7. – С. 51.

час елементи юридичної надбудови мають відносну самостійність й утворюють власні, якісно своєрідні підсистеми з багаторівневими структурами. Це дозволяє виявити й визначити в рамках системи основний елемент, який відіграє роль центральної ланки, що відповідно впливає на функціонування всіх інших елементів надбудови. Безумовно, центральне місце в юридичній надбудові, як зазначав М. І. Матузов, посідає право, що формується під впливом економічних, культурних, політичних, ідеологічних та інших умов життя суспільства¹.

Якщо категорія «правова надбудова» згідно з методологічними установками того часу вказувала на місце розташування всіх правових явищ у суспільній системі щодо економіки, то «правова система» була покликана відбити внутрішні, структурні, функціональні системні зв'язки правових явищ. Особливість правової надбудови вбачалася в більш тісному й безпосередньому зв'язку з економікою, у тому що правова частина дійсності відображає економічні процеси й істотно на них впливає у формі правових поглядів, правових установ і правових відносин.

Поняття правової надбудови і правової системи розглядалися як такі, що мають загальні риси й одночасно відрізняються за низкою параметрів, зокрема за (а) змістом; (б) порядком утворення; (в) елементним складом; (г) цільовим навантаженням; (д) функціональним призначенням². Подібність полягає в тому, що «обидва поняття відбивають результат пізнання й охоплюють усі правові явища суспільства»³. І «правова система», і «правова надбудова» — категорії, що становлять складні структурні утворення, елементи яких перебувають у тісному зв'язку й підпорядковані деяким загальним закономірностям.

Однак у цьому випадку важливіше зосередити увагу на відмінностях⁴, які полягають у тому, що: 1) правова надбудова й правова система — категорії, що не збігаються за змістом: перша найчастіше розуміється як сукупність пов'язаних між собою трьох компонентів — правових поглядів, правових установ і правових відносин: надбудова відбиває найзагальніший рівень правової системи, тому тут увага концентрується на більш узагальнених проявах правової дійсності —

¹ Матузов Н. И. Право как центральный элемент и нормативная основа правовой системы / Н. И. Матузов // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1988. – С. 25.

² Там само. – С. 26.

³ Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности. / Л. Б. Тиунова. – СПб., 1993. – С. 53.

⁴ Там само.

правових ідейх (правосвідомість), правової дійсності (правовідношення), правових інститутах (норми права); друга являє собою «чисто» юридичне поняття, досить широке, складне, що дозволяє оперувати ним при науковому аналізі всієї правової дійсності;

2) у розглянутих категорій різний порядок утворення. Правова система переважно створюється державою і є її інструментом, засобом вираження державної волі, регулювання суспільних відносин. Хоча, безумовно, не всі компоненти цієї системи створюються безпосередньо владою. Правова культура, правосвідомість, правова ідеологія та інше є продуктом усього суспільства або окремих його соціальних груп, прошарків, класів. Але елементи, на які держава спирається при проведенні в життя своєї політики (право, суд, юридична практика) створюються безпосередньо ним. У кожному суспільстві й державі функціонує своя правова система, використовується для захисту його інтересів;

3) правова надбудова і правова система, як уже зазначалося, за елементним складом різні;

4) категорії «правова надбудова» і «правова система» несуть різне цільове навантаження: перша розкриває місце розташування правових явищ насамперед щодо економіки, друга служить головним чином для вираження внутрішніх зв'язків правових явищ, їхньої організації, структури;

5) відмінності між зазначеними категоріями є і в їх функціональному призначенні. Правова система відбиває розвиток правової реальності, розкриває функціональний аспект права, дозволяє глибоко і всебічно досліджувати особистість як основного носія багатьох юридичних якостей, адресата й виконавця правових приписів. Завдання і призначення правової надбудови — показати залежність юридичних явищ від матеріальних умов життя суспільства, їх взаємозв'язок.

Але звичайно правова система і правова надбудова — явища правової дійсності, тісно взаємозалежні. Як зазначає С. С. Алексєєв, формування та розвиток національних правових систем постійно демонструє прямий, найбільш близький зв'язок права та суспільно-виробничих відносин власності, трудових відносин та ін.¹ Саме правова система, характеризуючи цілісність і необхідний зв'язок елементів правової надбудови, дозволяє розглядати останню як органічну систему. У літературі справедливо підкреслюється, що відносини власності,

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексєєв. – М., 2008. – С. 109.

перш за все речові відносини, відносини володіння, у юридичному виразі, у вигляді юридичних інститутів не лише стали вихідними та фундаментальними частинами правових систем, але й визначили особливості, властивості права як специфічного соціального феномену.

Головне, що необхідно підкреслити, — це одночасно відносна самостійність права щодо суспільного буття, суспільно-виробничих відносин. Відносна самостійність права виражається в наявності у нього своїх, відносно самостійних закономірностей, у можливості його відносно самостійного розвитку, в існуванні різних національних систем, структурних спільностей, сімей правових систем, в особливій правовій культурі, у специфічному правовому прогресі. Звичайно, саме без права неможливо в даних соціально-економічних, соціально-політичних умовах збереження, зміцнення та розвиток пануючих суспільних відносин, функціонування суспільства як цілісного організму¹.

Як зазначає С. С. Алексєєв, найширше правове поняття, що охоплює всі без винятку правові явища, — це «правова дійсність»². Проте в цьому гранично широкому понятті вирізняються активні елементи, які так чи інакше стосуються позитивного права й тісно пов'язані між собою. Це і є правова система. Отже, на думку вченого, правова система відрізняється від правової дійсності тим, що поєднує в собі найбільш активні елементи правової дійсності — правосвідомість, право та юридичну практику, які так чи інакше стосуються позитивного права³. У цьому значенні системи виступають як острови меншої складності порівняно з довкіллям, виокремлюються з навколишнього середовища завдяки відбору можливостей, оскільки всередині системи можлива лише певна, обмежена низка подій⁴.

Дещо з інших позицій розглядає питання про співвідношення правової системи і правової реальності С. І. Максимов. Зміст проблеми правової реальності полягає у з'ясуванні, що є право і як воно є⁵.

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексєєв. – М., 2008. – С. 111.

² Алексєєв С. С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексєєв. – М., 2000. – С. 48.

³ Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексєєв. – М., 2001. – С. 168.

⁴ Алексєєв С. С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексєєв. – М., 2000. – С. 48.

⁵ Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Х., 2002. – С. 67–74.

Головною тут виявляється проблема його буття, що включає питання про онтологічні підстави права. При цьому варто враховувати специфічність онтології права, оскільки буття права — це особливий модус буття — «буття-повинність». Таким чином, реальність права встановлюється не як факт, а в силу його значимості для особи. С. І. Максимов розрізняє поняття правової реальності у двох значеннях — у широкому й вузькому. У широкому під правовою реальністю розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо; у вузькому — тільки базисні правові реалії, стосовно яких усі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрямок), або «правові емоції» (психологічний напрямок)¹.

Окрім того, С. І. Максимов розкриває сутність феноменологічного підходу до осмислення правової реальності. Завдяки цьому вчений зазначає, що поняття «правова реальність» є філософським еквівалентом юридичного поняття «правова система». Відмінність між ними полягає у тому, що поняття «правова система» як категорія юридичної науки сформувалося на основі застосування загальнонаукового системно-функціонального підходу до сфери права. Відносно людини вона виступає як щось зовнішнє. Правова реальність як категорія філософії права сформувалося на основі методу філософської рефлексії, і людина тут є центральною фігурою, оскільки правова реальність є світ права, в якому вона живе, а буття в праві є одним із способів її буття. Структурними елементами правової реальності виступають уже не ті чи інші правові інститути, а правові феномени (світ сенсів)². Як підкреслює С. І. Максимов, такий підхід дає змогу розглянути як те, що є право, так і те, як воно є, тобто яким чином воно присутнє в нашому житті, у чому його специфіка серед інших видів буття.

Вивчаючи питання про співвідношення понять «правова система» і «правове життя», О. В. Малько цілком слушно зауважує, що перше виступає лише складовою нормативно-впорядковуючою частиною

¹ Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Х., 2002. – С. 143–161.

² Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності / С. І. Максимов // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / рекол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2009. – Вип. 2. – С. 55.

другого¹. Правове життя, з його погляду, — це сукупність правових актів та інших форм прояву права (у тому числі й негативних), що характеризує специфіку й рівень існуючої юридичної дійсності, ставлення суб'єктів до права й ступінь задоволення їх інтересів.² Правове життя — складова частина й особливий різновид громадського життя, тому що право — соціальний інститут, адаптований до особливостей буття конкретного народу, одна з умов існування державно організованого суспільства.

Право покликано певним чином оформлювати особисте, державне й громадське життя; містить комплекс усіх правових явищ — як позитивних, так і негативних. Позитивні — це а) саме право (відбиває права людини, ідеї справедливості, гуманізму, волі та ін.); б) правова система у цілому; в) механізм правового регулювання; г) законні правові акти (правомірні дії, їх результати, юридичні документи) і юридичні вчинки (як різновид правомірної дії — юридичний факт); д) події як юридичний факт; е) правові режими і їх складники — первинні юридичні засоби (пільги, заохочення, дозволи, заборони, покарання, обов'язки тощо); е) правовідносини і юридична практика; є) правосвідомість і правова культура; ж) законність і правопорядок; з) юридична наука й утворення (та їх структури) і т. ін. Негативні — в основному протиправні явища: а) злочини та інші правопорушення; б) їх суб'єкти і кримінальні структури; в) корупція, зловживання, деформації правосвідомості, що виражаються, зокрема, у правовому нігілізмі, ідеалізмі, популізмі; г) помилки у праві та інші чинники, що перешкоджають позитивній юридичній діяльності. Таким чином, правове життя — це сфера здійснення енергії права, його потенціалу, творчої ролі, сукупність різноманітних форм правової і протиправної активності учасників правовідносин³.

З точки зору О. В. Малько, правова система створює умови для нормального плину правового життя, забезпечення його стабільності, нейтралізації й витіснення з нього негативних юридичних явищ (правопорушень, зловживань тощо). Інакше кажучи, стосовно правового життя вона відіграє організуючу роль, надає йому певної єдності, відповідних правомірних засад. Тим часом правова система — лише сукупна частина правового життя, тому що останнє явище (і поняття) ширше неї. Елементами правової системи, як здається, є передусім ті,

¹ Малько А. В. Правовая жизнь / А. В. Малько // *Общественные науки и современность*. — М., 1999. — № 3. — С. 65–76.

² Там само.

³ Там само.

що необхідні для процесу правового регулювання нормальної організації правового життя, забезпечення його стабільності, нейтралізації й викорінення негативних юридичних явищ, надання йому певної єдності¹.

Категорія «правова система» органічно й багатосторонньо пов'язана також з поняттям «механізму правового регулювання»². Уперше ця категорія була введена в науковий обіг М. Г. Александровим. Змістовну характеристику й конструктивне подання про елементи механізму правового регулювання запропонував С. С. Алексєєв³. Механізм правового регулювання визначається як система послідовно організованих юридичних засобів (явищ), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання. Механізм правового регулювання з'ясовує природу взаємодії елементів правової системи, допомагає в пошуках відповіді на запитання, яким чином вони пов'язані між собою і які специфічні функції виконують у системі. Інакше кажучи, він характеризує ефективність, дієвість, результативність права. Цей механізм охоплює ті елементи, за допомогою яких здійснюється специфічно юридичний нормативний вплив права на суспільні відносини, тобто сам процес правового регулювання.

Правова система може бути результативною тільки тоді, коли всі її елементи працюють і тісно взаємодіють. Вона містить юридичні компоненти (право, законодавство, правовідносини та ін.) у вигляді погодженого, збалансованого, цілісного утворення. Механізм же правового регулювання розкриває динаміку цього поняття. У цьому смислі саме вся правова система в сукупності всіх її складників організуюче і стабілізує впливає на громадське життя й суспільні відносини.

Механізм правового регулювання — єдина система юридичних засобів, що забезпечують ефективний правовий вплив на суспільні відносини. На думку С. С. Алексєєва, процес правового регулювання містить три основні стадії — регламентування суспільних відносин, дію юридичних норм, реалізацію суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Цим трьома стадіям відповідають три основні елементи механізму правового регулювання: а) юридичні норми, б) правовідносини, й в) акти реалізації суб'єктивних юридичних прав та

¹ Малько А. В. Политическая и правовая жизнь России / А. В. Малько. – М., 2000. – С. 39–40.

² Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексєєв. – М., 2001. – С. 227.

³ Там само.

обов'язків¹. Звичайно, нерідко виникає необхідність у додатковій, факультативній четвертій стадії, яка або передуює виникненню правовідносин, або покликана забезпечити їх реалізацію. Це стадія застосування права, яка характеризується тим, що компетентний владний орган (перш за все суд) видає владний індивідуальний акт².

Таким чином, механізм правового регулювання і правова система розрізняються як за елементним складом, так і за функціональним призначенням і обсягом змісту. Механізм правового регулювання — категорія, що включає в себе меншу кількість елементів, ніж правова система, тому що далеко не всі юридичні явища беруть безпосередню участь у правовому регулюванні. Ці поняття співвідносяться як частина й ціле. У понятті «правова система» виражаються в першу чергу цілісність і взаємозв'язок відповідних елементів, а в понятті «механізм правового регулювання» акцентується увага на функціональній стороні, на процесі регулювання суспільних відносин³.

Не слід змішувати поняття «правова система» у його вузькому значенні з поняттям «система права»⁴. Це не синоніми. Система права — категорія структурно-інституціональна, що розкриває взаємозв'язок, співвідношення й побудову галузей права, визначається об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Правова система — поняття більше широке. При зовнішній схожості їх не можна ототожнювати. Система права включає такі взаємозалежні підрозділи, як галузі, підгалузі, інститути, субінститути і є безпосереднім результатом і вираженням властивого правовому регулюванню процесу нормативної спеціалізації. Це «складне системне ієрархічне утворення, пронизане процесами інтеграції й диференціації»⁵, автономне утворення, що включає такі галузі права, що характеризуються «не лише особливостями юридичних норм, а й специфікою правовідносин і навіть своєрідністю юридичного мислення»⁶. Складна в результаті різних

¹ Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. — М., 2001. — С. 227.

² Алексеев С. С. Общая теория права : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексеев. — М., 2008. — С. 282.

³ Кудрявцев В. Н. Право: развитие общего понятия / В. Н. Кудрявцев, А. М. Васильев // Сов. государство и право. — 1985. — № 7. — С. 12.

⁴ Загальна теорія держави і права / за ред. проф. М. В. Цвіка, доц. В. Д. Ткаченка, проф. О. В. Петришина. — Х., 2002. — С. 254–260.

⁵ Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1995. — С. 295.

⁶ Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности / Л. Б. Тиунова. — СПб, 1999. — С. 83.

правоутворюючих процесів система права припускає наявність відповідної системи законодавства як результат цілеспрямованого впорядкування права на засадах кодифікації й інкорпорації.

У понятті «правова система», на відміну від поняття «система права», відбивається не стільки внутрішня погодженість галузей права, скільки автономність правової системи самостійного соціального утворення. Правова система і система права розрізняються не лише за обсягом, а й за змістом. Якщо система права відбиває внутрішню погодженість галузей, підгалузей, інститутів і норм права, то правова система підкреслює автономність системи як самостійного соціального утворення.

Л. Б. Тіунова, вивчаючи компонентно- (елементно)-структурний аспект правової системи, підкреслює, що змістовний момент правової системи характеризує система діючих у суспільстві правових норм, охоплювана поняттям «система права». Цій підсистемі властива чітка формалізованість структури, стійкість і найбільша стабільність порівняно з іншими підсистемами правової системи. Таку цілісність називають гомогенною, оскільки вона характеризується однорідністю (у межах одного рівня дослідження) елементів — правових норм, однакових за структурою, формою загальнобов'язковості тощо. На відміну від інших підсистем (правосвідомості, правовідносин) — це замкнута система, адже зміни в її структурі регламентовані державою в часі і процедурі.

Однак система права, розглянута в іншому аспекті, саме з погляду форм вираження правових норм (як система форм права), є неоднорідною навіть щодо соціалістичного права. У загальнотеоретичному плані її компоненти — це закон, прецедент і традиційне право (правовий звичай, традиційні й релігійні правові системи). Саме в цьому аспекті й на зазначеному рівні перебуває поняття «система законодавства», що відбиває підсистему системи форм вираження права. Чітке з'ясування цього становища знімає з порядку денного значну частину спорів щодо проблеми «система права і система законодавства».